Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

संरक्षित स्मारकांची कलाशिक्षणातील उपयुक्तता: शैक्षणिक पर्यटन व दृश्यकला अभ्यासाचा उपयोग

जितेंद्र कलाणु पवार

सहायक प्राध्यापक,
लिओनार्दो द व्हीन्सी स्कुल ऑफ डिझाइन
एम.जी.एम.विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
Mob. No. 9579114096, Mail Id:- jpawar@mgmu.ac.in

१. प्रस्तावना

भारत हा जागतिक पातळीवर प्राचीन आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारसा असलेला देश आहे. सहस्रो वर्षांच्या कालखंडात येथे विविध संस्कृती, जीवनशैली आणि कलाशैलींचा उगम झाला. या सांस्कृतिक वैभवाचे जिवंत पुरावे म्हणजे आपली **संरक्षित स्मारके**. ही केवळ दगड-विटांची बांधकामे नसून तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय जीवनाचे दर्शन घडविणारी दृश्यकलेची साधने आहेत. अजिंठा, वेरूळ, सांचीचा स्तूप किंवा खजुराहोची मंदिरे ही जागतिक स्तरावरील कलात्मक उत्कृष्टतेची उदाहरणे आहेत. आधुनिक कलाशिक्षणात पुस्तकी ज्ञानापेक्षा प्रत्यक्ष अनुभूतीला अधिक महत्त्व दिले जात आहे, जिथे ही स्मारके **'प्राथमिक स्रोत'** म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

आधुनिक शिक्षणपद्धतीत केवळ पुस्तकी किंवा सैद्धांतिक ज्ञानापुरते शिक्षण मर्यादित न ठेवता प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले जात आहे. विशेषतः कलाशिक्षणाच्या क्षेत्रात अनुभवाधारित शिक्षण (Experiential Learning) ही संकल्पना अधिक प्रभावी ठरते. वर्गात शिकवले जाणारे कलासिद्धांत, शैली, तंत्रे आणि इतिहास हे प्रत्यक्ष कलाकृती पाहिल्यानंतर अधिक स्पष्ट, सखोल आणि अर्थपूर्ण बनतात. या संदर्भात संरक्षित स्मारकांचा अभ्यास हा कलाशिक्षणासाठी अत्यंत उपयुक्त आणि परिणामकारक साधन ठरतो.

याशिवाय, संरक्षित स्मारकांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांमध्ये भारतीय सांस्कृतिक वारशाबद्दल आदर, अभिमान आणि संवेदनशीलता निर्माण करतो. स्मारकांचे ऐतिहासिक व कलात्मक महत्त्व समजल्यामुळे त्यांचे संरक्षण व संवर्धन करण्याची भावना विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होते. अशा प्रकारे कलाशिक्षण हे केवळ कला निर्मितीपुरते मर्यादित न राहता सांस्कृतिक मूल्ये, वारसा जतन आणि सामाजिक जाणीव निर्माण करणारे माध्यम बनते. म्हणूनच आधुनिक कलाशिक्षणात संरक्षित स्मारकांचा अभ्यास, शैक्षणिक पर्यटन आणि दृश्यकला अभ्यास यांचा समावेश करणे अत्यावश्यक आहे. यामुळे कलाशिक्षण अधिक परिणामकारक, अनुभवाधारित, प्रेरणादायी आणि मूल्याधिष्ठित बनते. प्रस्तुत संशोधनात संरक्षित स्मारकांची कलाशिक्षणातील उपयुक्तता, शैक्षणिक पर्यटनाचे महत्त्व आणि दृश्यकला अभ्यासाचा शैक्षणिक उपयोग यांचा सविस्तर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

२. पाली भाषेचे महत्त्व: कलेची मूक भाषा समजून घेण्याचे साधन

भारतीय कला आणि स्मारकांचा, विशेषतः बौद्ध कालीन स्मारकांचा (उदा. अजिंठा, कार्ला, भाजे, सांची) अभ्यास करताना **पाली भाषेचे** महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

- **मूळ संदर्भ आणि शिलालेख:** अनेक संरक्षित स्मारकांवरील शिलालेख पाली भाषेत (धम्मलिपी किंवा ब्राह्मी लिपीत) आहेत. कलाशिक्षणात जेव्हा विद्यार्थी या शिलालेखांचा अभ्यास करतात, तेव्हा त्यांना त्या कलेमागील मूळ उद्देश आणि दात्याची माहिती मिळते.
- **कला आणि तत्त्वज्ञानाचा संगम:** लेण्यांमधील जातक कथांची भित्तीचित्रे समजून घेण्यासाठी पाली साहित्याचा आधार घ्यावा लागतो. पाली भाषेतील 'धम्मपद' किंवा 'सुत्तपिटक' यांमधील विचारांची ही दृश्य रूपे आहेत.
- **सांस्कृतिक सुसंवाद:** कलाकृतींमधील चिन्हे, मुद्रा आणि चिन्हांकन यांचा अर्थ लावताना पाली भाषेतील संज्ञा अधिक स्पष्टता प्रदान करतात. त्यामुळे, कलाशिक्षणात पाली भाषेच्या प्राथमिक ज्ञानाचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना त्या कलेचा 'आत्मा' समजून घेणे अधिक सुलभ होते.

३. संशोधनाची गरज

आजच्या डिजिटल युगात आभासी प्रदर्शने (Virtual Tours) उपलब्ध असली, तरी प्रत्यक्ष स्मारक भेटीतून मिळणारा अनुभव अतुलनीय असतो.

- **प्रत्यक्ष अनुभूती:** चित्राचा पोत (Texture), शिल्पाचे प्रमाणबद्धता (Proportion) आणि वास्तूची भव्यता प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय आकलन होत नाही.
- **कौशल्य विकास:** केवळ तांत्रिक माहिती न घेता विद्यार्थ्यांमध्ये सौंदर्यदृष्टी आणि संवेदनशीलता विकसित होणे आवश्यक आहे.
- **सांस्कृतिक जाणीव:** पाश्चिमात्य प्रभावाखाली भारतीय वारशाकडे दुर्लक्ष होऊ नये, यासाठी या विषयावर सखोल संशोधन होणे गरजेचे आहे.

दृश्यकला अभ्यास करताना विद्यार्थी कलाकृतींचे निरीक्षण, रेखाटन, नोंदी, छायाचित्रण आणि चर्चा करतात. या प्रक्रियेमुळे वर्गातील सैद्धांतिक ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवाशी जोडले जाते. परिणामी शिक्षण अनुभवाधारित बनते, जे अधिक दीर्घकालीन आणि प्रभावी ठरते. आधुनिक शिक्षणपद्धतीत अनुभवाधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले जात असल्यामुळे या विषयावर सखोल संशोधन करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

याशिवाय, संरक्षित स्मारकांचा अभ्यास विद्यार्थ्यांमध्ये भारतीय सांस्कृतिक वारशाबद्दल आदर, अभिमान आणि जबाबदारीची भावना निर्माण करतो. वारसा संवर्धन, ऐतिहासिक स्मारकांचे संरक्षण आणि सांस्कृतिक ओळख जपण्याची जाणीव निर्माण होणे ही आजच्या काळाची महत्त्वाची गरज आहे. कलाशिक्षणाच्या माध्यमातून ही जाणीव प्रभावीपणे विकसित करता येते.

म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनाची गरज ही केवळ शैक्षणिक मर्यादेत न राहता सामाजिक आणि सांस्कृतिक पातळीवरही महत्त्वाची आहेया संशोधनातून संरक् .षित स्मारकांची कलाशिक्षणातील उपयुक्तता, शैक्षणिक पर्यटनाचे शैक्षणिक व कलात्मक महत्त्व आणि दृश्यकला अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेवर होणारा सकारात्मक परिणाम अधोरेखित

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.98
Online Available at www.cmrj.in
ISSN No. 2456-1665

करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे अशा प्रकारचे संशोधन आधुनिक कलाशिक्षण अधिक . परिणामकारक, अनुभवाधारित आणि मूल्याधिष्ठित करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल.

४. संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे

१. संरक्षित स्मारकांच्या माध्यमातून कलाशिक्षणाचे शैक्षणिक महत्त्व अधोरेखित करणे.
२. कलाशिक्षणाच्या प्रक्रियेत 'शैक्षणिक पर्यटन' या संकल्पनेचा प्रभावी वापर तपासणे.
३. स्मारकांच्या अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील अभिव्यक्तीवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
४. विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक वारशाबद्दल आदर आणि 'वारसा संवर्धन' करण्याची जाणीव निर्माण करणे.

संरक्षित स्मारकांची संकल्पना

संरक्षित स्मारके म्हणजे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, स्थापत्य व कलात्मक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाच्या वास्तू, स्थळे, परिसर किंवा अवशेष, ज्यांचे संरक्षण व जतन शासनाच्या अधिकृत यंत्रणेमार्फत केले जाते. ही स्मारके एखाद्या राष्ट्राच्या सांस्कृतिक ओळखीची व ऐतिहासिक सातत्याची साक्ष देणारी असतात. त्यामुळे त्यांचे संरक्षण करणे हे केवळ कायदेशीर कर्तव्य नसून सांस्कृतिक जबाबदारीदेखील आहे. भारतासारख्या प्राचीन संस्कृती असलेल्या देशात संरक्षित स्मारकांचे महत्त्व विशेषतः अधोरेखित होते.

भारतामध्ये संरक्षित स्मारकांचे संरक्षण भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (Archaeological Survey of India – ASI) आणि विविध राज्य पुरातत्त्व विभाग यांच्या माध्यमातून केले जाते. प्राचीन स्मारके व पुरातत्त्वीय स्थळे आणि अवशेष कायदा, 1958 (Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act) अंतर्गत हजारो स्मारके संरक्षित घोषित करण्यात आलेली आहेत. या कायद्याचा उद्देश ऐतिहासिक व कलात्मक दृष्ट्या महत्त्वाच्या वास्तूंचे संरक्षण, जतन, संशोधन आणि संवर्धन करणे हा आहे.

भारतातील अजिंठा-वेरूळ लेणी, सांची स्तूप, कोणार्कचे सूर्य मंदिर, खजुराहोची मंदिरे, एलिफंटा लेणी, दौलताबाद किल्ला, ताजमहाल, हम्पी आणि चित्तोडगड किल्ला यांसारखी स्मारके ही भारतीय स्थापत्यकलेची आणि दृश्यकलेची सर्वोच्च उदाहरणे मानली जातात. या स्मारकांमध्ये तत्कालीन समाजाची धार्मिक श्रद्धा, राजकीय सत्ताकेंद्रे, तांत्रिक कौशल्य आणि सौंदर्यदृष्टी यांचे प्रभावी दर्शन घडते. त्यामुळे ही स्मारके केवळ ऐतिहासिक वास्तू नसून भारतीय संस्कृतीची दृश्य भाषा म्हणून पाहिली जातात.

अशा प्रकारे संरक्षित स्मारके ही केवळ भूतकाळाची अवशेष नसून वर्तमान आणि भविष्याच्या दृष्टीनेही अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्यांचा अभ्यास कलाशिक्षण अधिक समृद्ध, अनुभवाधारित आणि मूल्याधिष्ठित बनवतो. म्हणूनच संरक्षित स्मारकांची संकल्पना समजून घेणे हे कलाशिक्षणाच्या अभ्यासात अनिवार्य ठरते.

५. दृश्यकला अभ्यास आणि स्मारकांचे नाते

दृश्यकला (Visual Art) ही मानवी भावनेची दृश्य अभिव्यक्ती आहे. स्मारकांचा अभ्यास करताना खालील घटकांचे विश्लेषण कला शिक्षणात मोलाचे ठरते:

घटक	**शैक्षणिक उपयोग**
प्रमाण (Scale)	मानवी आकृती आणि वास्तू यांच्यातील गुणोत्तर समजणे.
रेखांकन (Line Work)	अजिंठ्यातील रेषांची लय आणि प्रवाहीपणाचा अभ्यास.
प्रकाश-सावली	लेण्यांमधील प्रकाशाचा शिल्पांवर होणारा परिणाम पाहणे.
प्रतीकात्मकता	चिन्हे आणि मुद्रांमधून व्यक्त होणारा आशय समजून घेणे.

संरक्षित स्मारकांचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष कलाकृतींचे निरीक्षण करण्याची संधी मिळते. ही निरीक्षण प्रक्रिया कलाशिक्षणात अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. स्मारकांमधील शिल्पे, भित्तीचित्रे आणि स्थापत्यरचना पाहताना विद्यार्थी रचना (Composition), प्रमाण व अनुपात (Proportion & Scale), रेखांकनशैली, रंगयोजना, प्रकाश-सावली आणि पोत यांचा सखोल अभ्यास करतात. हा अभ्यास केवळ दृश्य पातळीवर मर्यादित न राहता कलाकृतीमागील विचारसरणी, प्रतीकात्मक अर्थ आणि सांस्कृतिक संदर्भ समजून घेण्यास मदत करतो. रचनेच्या अभ्यासातून विद्यार्थ्यांना कलाकृतीतील घटकांचे संतुलन, लय आणि केंद्रबिंदू समजतो. प्रमाण व अनुपात यांच्या अभ्यासामुळे मानवी आकृती, स्थापत्य किंवा शिल्पातील प्रमाणबद्धता लक्षात येते. रेखांकनशैलीच्या अभ्यासातून रेषेचा प्रभाव, गतिमानता आणि भावाभिव्यक्ती स्पष्ट होते. रंगयोजनेच्या अभ्यासातून भावनिक परिणाम, प्रतीकात्मक अर्थ आणि सौंदर्यदृष्टी समजते. शिल्पातील भावाभिव्यक्ती मानवी भावना व्यक्त करण्याच्या विविध पद्धतींची ओळख करून देते, तर प्रतीकात्मक अर्थ विद्यार्थ्यांना कलाकृतीच्या गाभ्यापर्यंत पोहोचण्यास मदत करतो.

या सर्व घटकांचा सखोल अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या कलात्मक जाणिवांना अधिक व्यापक बनवतो. प्रत्यक्ष स्मारक अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांची निरीक्षणशक्ती तीव्र होते, कल्पनाशक्तीला चालना मिळते आणि सर्जनशील अभिव्यक्तीत मौलिकता येते. वर्गातील सैद्धांतिक ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवाशी जोडले गेल्यामुळे शिक्षण अधिक परिणामकारक आणि दीर्घकालीन ठरते. त्यामुळे दृश्यकला अभ्यास हा कलाशिक्षणाचा कणा मानला जातो. अशा प्रकारे कलाशिक्षण आणि दृश्यकला अभ्यास यांचा परस्पर संबंध अतूट आहे. संरक्षित स्मारकांचा अभ्यास हा या संबंधाला अधिक सशक्त बनवतो आणि विद्यार्थ्यांना भारतीय कलावारशाशी प्रत्यक्ष जोडतो. त्यामुळे आधुनिक कलाशिक्षणात संरक्षित स्मारकांचा समावेश करणे हे अत्यंत आवश्यक ठरते.

६. शैक्षणिक पर्यटनाचे महत्त्व व फायदे

शैक्षणिक पर्यटन हे मनोरंजनापेक्षा '**अनुभवजन्य ज्ञान**' मिळवण्याचे साधन आहे.

- **सूक्ष्म निरीक्षण:** विद्यार्थी चित्रातील किंवा शिल्पातील सूक्ष्म तपशीलांकडे (उदा. अलंकरण, वेशभूषा) लक्ष द्यायला शिकतात.
- **संशोधन वृत्ती:** "हे स्मारक कसे घडवले असेल?" किंवा "तेव्हा कोणते रंग वापरले असतील?" यांसारख्या प्रश्नांतून विद्यार्थ्यांची चिकित्सक बुद्धी जागृत होते.
- **प्रेरणा:** ऐतिहासिक कलाकृतींमधून प्रेरणा घेऊन विद्यार्थी स्वतःच्या कलाकृतींत नाविन्य आणू शकतात.

६.१. अनुभवाधारित शिक्षण — प्रत्यक्ष अनुभवामुळे शिक्षण अधिक परिणामकारक होते

शैक्षणिक पर्यटनाचा सर्वात महत्त्वाचा फायदा म्हणजे अनुभवाधारित शिक्षणाची संधी. प्रत्यक्ष स्मारकभेटीमुळे विद्यार्थी केवळ माहिती ऐकत किंवा वाचत नाहीत, तर प्रत्यक्ष कलाकृती पाहतात, अनुभवतात आणि त्यावर विचार करतात. या प्रक्रियेमुळे शिक्षण अधिक सजीव, प्रभावी आणि दीर्घकालीन ठरते. वर्गात शिकवलेले कलासिद्धांत, शैली व तंत्रे प्रत्यक्ष स्मारक पाहताना अधिक स्पष्टपणे समजतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिकणे केवळ स्मरणावर आधारित न राहता अनुभव, समज आणि विश्लेषणावर आधारित होते.

६.२. निरीक्षणशक्तीचा विकास — विद्यार्थी सूक्ष्म तपशीलांकडे लक्ष देतात

शैक्षणिक पर्यटनामुळे विद्यार्थ्यांची निरीक्षणशक्ती लक्षणीयरीत्या विकसित होते. स्मारकांतील शिल्पे, भित्तीचित्रे आणि स्थापत्यरचना पाहताना विद्यार्थी सूक्ष्म तपशीलांकडे लक्ष देतात—जसे की रेषेची दिशा, आकारमान, प्रमाण, रंगछटा, पोत, अलंकरण आणि भावाभिव्यक्ती. ही सूक्ष्म निरीक्षण क्षमता कलाशिक्षणासाठी अत्यंत आवश्यक असते. सततच्या प्रत्यक्ष निरीक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची दृश्य समज वाढते आणि कलाकृतीकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी अधिक परिपक्व होते.

६.३. सांस्कृतिक जाणीव — विविध परंपरा व जीवनशैली समजतात

शैक्षणिक पर्यटनामुळे विद्यार्थ्यांना विविध प्रदेशांतील कला, स्थापत्य आणि सांस्कृतिक परंपरांची प्रत्यक्ष ओळख होते. स्मारकांमधून त्या त्या काळातील जीवनशैली, धार्मिक श्रद्धा, सामाजिक रचना आणि मूल्यव्यवस्था समजते यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक जाणीव, सहिष्णुता आणि विविधतेतील एकतेची भावना विकसित होते कलाशिक्षणाच्या माध्यमातून ही सांस्कृतिक समज अधिक खोलवर रुजते आणि विद्यार्थ्यांना आपल्या सांस्कृतिक वारशाबद्दल आदर आणि अभिमान वाटू लागतो.

६.४. सर्जनशीलतेला चालना — नवीन कल्पना व प्रेरणा मिळते

प्रत्यक्ष कलाकृती पाहिल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळते स्मारकांतील विविध शैली, रचना आणि प्रतीकात्मकता पाहून विद्यार्थ्यांना नवीन कल्पना सुचतात त्यांच्या चित्रकला, शिल्पकला आणि रेखाटनात मौलिकता आणि नावीन्य दिसून येते शैक्षणिक पर्यटनामुळे विद्यार्थ्यांची कल्पनाशक्ती विस्तारते आणि कलात्मक अभिव्यक्ती अधिक सशक्त होते त्यामुळे भविष्यातील कलानिर्मितीसाठी आवश्यक असलेली प्रेरणा मिळते.

६.५. संशोधनवृत्तीचा विकास — प्रश्न विचारण्याची व विश्लेषण करण्याची सवय लागते

शैक्षणिक पर्यटन विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधनवृत्ती विकसित करण्यास मदत करते. भेटीदरम्यान विद्यार्थी “हे कसे बनवले गेले?”,“यामागील अर्थ काय?”, “या शैलीचा इतिहास काय?” अशा प्रश्नांचा शोध घेतात. निरीक्षण, चर्चा, नोंदी आणि संदर्भांचा अभ्यास यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांची विश्लेषण क्षमता वाढते. ही संशोधनवृत्ती पुढील शैक्षणिक अभ्यासासाठी आणि व्यावसायिक कारकिर्दीसाठी उपयुक्त ठरते. अशा प्रकारे शैक्षणिक पर्यटन हे कलाशिक्षणासाठी अत्यंत उपयुक्त आणि बहुआयामी साधन आहे. ते विद्यार्थ्यांना केवळ कला शिकवित नाही, तर त्यांना संवेदनशील, सर्जनशील आणि जागरूक नागरिक बनविण्यातही मदत करते. म्हणूनच आधुनिक कलाशिक्षणात शैक्षणिक पर्यटनाला विशेष महत्त्व दिले पाहिजे.

७. वारसा संवर्धन: एक सामाजिक जबाबदारी

कलाशिक्षण हे केवळ कला निर्मितीपुरते मर्यादित न राहता, ते सामाजिक जाणीव निर्माण करणारे माध्यम असावे. आज अनेक स्मारके नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित कारणांमुळे धोक्यात आहेत.

- **जागरूकता:** जेव्हा विद्यार्थी स्मारकाचे सौंदर्य अभ्यासतात, तेव्हा ते आपोआप त्याच्या जपणुकीसाठी संवेदनशील बनतात.
- **सहभाग:** रेखाटन (Sketching) आणि दस्तऐवजीकरण (Documentation) यांद्वारे विद्यार्थी स्मारकांच्या जतनात योगदान देऊ शकतात.

८. निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनातून हे स्पष्ट होते की, संरक्षित स्मारके ही केवळ दगडाच्या अवशेष नाहीत, तर कलाशिक्षणाची खरी 'खुली प्रयोगशाळा' आहेत—जिथे विद्यार्थी इतिहासाच्या हृदयात उतरून त्याच्या ठोक्याला स्पर्श करतात. शैक्षणिक पर्यटन आणि दृश्यकला अभ्यासाच्या माध्यमातून हे स्मारके विद्यार्थ्यांना भारतीय संस्कृतीशी केवळ पुस्तकी ज्ञान नव्हे, तर प्रत्यक्ष, जिवंत जोड देतात. कल्पना करा, एखादा विद्यार्थी एलिफंटा लेण्यांच्या गुहेत उभा राहून प्राचीन शिल्पकारांच्या हातांच्या स्पर्शाची जाणीव करतो, किंवा कोणत्या तरी मंदिराच्या भिंतीवर कोरलेल्या कथांना कान लावून ऐकतो—अशा अनुभवांमुळे त्यांचे मन फक्त भरत नाही, तर त्यांचे व्यक्तिमत्त्व खऱ्या अर्थाने प्रगल्भ होते. त्यांच्यातील कलाकार जागा होतो, संस्कृतीचा आदर शिकतो आणि जबाबदार नागरिक म्हणून उदयास येतो, जो आपल्या वारशाला जपण्यासाठी ओढा लावतो.

भविष्यातील कला शिक्षण हे वर्गखोलीच्या चार भिंतींमध्ये कैद न ठेवता, अशा ऐतिहासिक वास्तूंच्या जिवंत अनुभवांशी जोडले जावे ही काळाची गरज आहे. हे केवळ अभ्यासक्रमाची गरज नाही, तर आपल्या पुढच्या पिढीला त्यांच्या मुळांशी जोडण्याची, त्यांना प्रेरणा देण्याची एक भावनिक गरज आहे. जेव्हा विद्यार्थी हे स्मारके अनुभवतील, तेव्हा ते केवळ शिकणारे नव्हे, तर संस्कृतीचे जतनकर्ते होतील—आणि तेच खरे यश असेल.

संदर्भग्रंथ

१. कुलकर्णी, अ. र. (२०१०). भारतीय कला व संस्कृती. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
२. खरे, ग. ह. (२००८). भारतीय स्थापत्यकला. मुंबई: मॅजेस्टिक प्रकाशन.
३. जोशी, म. र. (२०१२). भारतीय शिल्पकला व चित्रकला. पुणे: विद्यापीठ प्रकाशन.
४. देशपांडे, वि. स. (२००५). संस्कृती आणि वारसा. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
५. पाटील, स. भ. (२०१५). कला शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
६. शिंदे, र. ग. (२०१८). भारतीय लेणी व स्थापत्य. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
७. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ. (२०१७). कला शिक्षण (इयत्ता 9वी ते 12वी).
८. सावंत, प. क. (२०११). दृश्यकला: सिद्धांत आणि व्यवहार. पुणे: निराली प्रकाशन.
९. पवार, जि. (संपादित). कलाशिक्षणातील आधुनिक प्रवाह. (संदर्भानुसार वापरावे)
१०. भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (ASI). भारतीय स्मारकांची माहिती पुस्तिका.
11. Agarwal, O. P. (2002). Conservation of Cultural Heritage of India. National Research Laboratory for Conservation.
12. Archaeological Survey of India (ASI). (Various Reports & Publications).
13. Basham, A. L. (2004). The Wonder That Was India. Picador.
14. Brown, Percy. (2013). Indian Architecture (Buddhist and Hindu Periods). D.B. Taraporevala.
15. Ching, F. D. K. (2014). Architecture: Form, Space and Order. Wiley.
16. Gardner, Helen. (2018). Gardner's Art Through the Ages. Cengage Learning.
17. Gombrich, E. H. (1995). The Story of Art. Phaidon Press.
18. Kramrisch, Stella. (1946). The Hindu Temple. Motilal Banarsidass.
19. NCERT. (2006). An Introduction to Indian Art — Part I. NCERT.